

Myter og misforståelser om deportationerne til Theresienstadt

Af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

I dag – 65 år efter deportationerne fandt sted i 1943 – er der meget, vi ikke ved eller vi har en fejlopfattelse af, når det gælder Theresienstadt. Denne artikel vil tage fat på nogle af de problemer, der er i forbindelse med den måde historien om Theresienstadt er blevet fortalt på, hvis man ser bort fra de få publicerede vidnesbyrd. I Danmark fortælles historien meget anderledes og langt mere positivt end i flere andre lande. Og selv om de deporterede fra Danmark på nogle områder havde særlige forhold i Theresienstadt, så synes den danske version af historien dog noget rosenrød og fuld af misforståelser.

Der er skrevet forholdsvis lidt om Theresienstadt på dansk, både hvad vidnesbyrd og historieforskning angår. Siden 1945 er der udkommet ti vidnesbyrd fra tidligere fanger¹ – og kun ganske få artikler fra danske historikere omhandler Theresienstadt,² dog primært med fokus på de aspekter, hvor Danmark spillede en rolle: dvs. madpakkeforsendelser, Røde Kors-besøget og De hvide Busser. Disse aspekter har naturligvis stor betydning i den danske historie, men giver langt fra et fuldstændigt billede af forholdene for fangerne fra Danmark. Dertil kommer, at i mange tekster om ”jødeaktionen” refereres den skæbne, som overgik dem, der ikke blev reddet, oftest blot overfladisk.³

Hvor mange blev deporteret?

Lad os begynde med noget så fundamentalt som antallet af deporterede: Siden hjemkomsten i 1945 er der blevet givet forskellige bud på, hvor mange der egentlig blev deporteret fra Danmark til Theresien-

stadt. Det nyeste – og derfor efterhånden mest benyttede tal ligger på 481⁴ – men det lader til at være baseret på formodninger, ikke på navne.⁵ Dette kan jo undre noget, eftersom gruppen af deporterede fra Danmark var den mindste i Theresienstadt, og man skulle derfor mene, at det ville være muligt ikke bare at anslå et tal, men faktisk finde frem til det helt præcise antal – særligt da mange arkivalier fra Theresienstadt er bevaret. Sode-Madsen har forklaret problemet med antallet af deporterede fra Danmark på følgende måde:

Når der i tidernes løb har cirkuleret ret forskellige talangivelser på ”danske jøder i Theresienstadt”, har det flere årsager. Bortset fra definitionsspørgsmålet jødelikke-jøde og dansker/ikke-dansker, der ikke er helt så enkelt, som det ser ud, var der faktisk store problemer for myndighederne med at få sammenflikket nøjagtige fortegnelser. Befolkningsregistreringen i form af folkeregistre og folketællinger var ikke pinligt pålidelig og indeholdt ikke altid oplysninger om trosretning, og det tyske RSHA-bureaukrati viste ingen større velvilje, hvad angik lister over deporterede.⁶

Det er muligt at Sode-Madsen har haft problemer omkring definitionsspørgsmålene jøde/ikke-jøde og dansker/ikke-dansker. Men en ganske let måde at definere på, er vel at omformulere spørgsmålet til et spørgsmål om, hvor mange mennesker der blev deporteret med de fire transportere, der afgik fra Danmark med udgangspunkt i ”jødeaktionen” i oktober og november 1943.

OVERSIGT OVER ”JØDETRANSPORTER” FRA DANMARK

DE FIRE TRANSPORTER		DE SOM KOM TILBAGE	
Transport 1 Fyn og Jylland, 2. okt (XXV/1)	83	Til Sverige i april 1945	423
Transport 2 Langelinie, 2. okt (XXV/2)	198	Inkl. børn født i Theresienstadt	3
Transport 3 Helsingør, 13. okt (XXV/3)	175	Udenl. kvinder gift i lejren+barn	7
Transport 4 Helsingør, 23. nov Ank. Theresienstadt jan/apr 1944 (XXV/4-4Ez)	10*	Dansk barn deporteret fra Tyskland	1
Ank. til Theresienstadt jan/apr 1944 uden dansk transportnummer	4*	Opr. dep. fra DK tilbage i april 1945	412
Blev i Sachsenhausen	1*	Tilbage i januar 1944	5***
Dep. fra Sachsenhausen til Majdanek	1*	Tilbage i maj 1945	2****
I alt deporterede med de 4 transport	472	Overlevende af de oprindeligt deporterede fra Danmark	419
Af dem ankom i Theresienstadt	470		
DE DØDE			
Deporterede fra DK som døde i Theresienstadt	51		
Spædbørn født og døde i lejren	2		
Deporterede som omkom i andre lejre	2**		

* Disse kvinder/børn og mænd blev ført til hhv. Ravensbrück og Sachsenhausen og udgør transport 4.

** Ovennævnte mand deporteret fra Sachsenhausen til Majdanek samt en mand deporteret fra Theresienstadt til et ukendt sted i marts 1944.

*** Fem personer, der blev betegnet som ”fejld deporterede” blev sendt tilbage til Danmark i januar 1944.

**** Den mand som opr. forblev i Sachsenhausen, samt en fange fra Theresienstadt, som var blevet fængslet i Kleine Festung, og som derfor var fraværende da busserne kørte.

Der findes faktisk præcise lister over de deporterede, nemlig lister over de transportnumre, som alle fanger i Theresienstadt blev udstyret med.⁷ Disse lister med danske transportnumre indeholder navnene på 466 personer deporteret fra Danmark. Et transportnummer var det nummer man fik, når man ankom til lejren. De danske numre hed XXV/1, 2, 3 eller 4 efterfulgt af et tal, som betegnede den enkelte persons nummer i en transport; overrabbiner Friediger havde fx transportnummer XXV/2-65.

Den sidste transport fra Danmark gik dog ikke direkte til Theresienstadt, men til hhv. Ravensbrück og Sachsenhausen for kvinder/børn og mænd, hvorefter størstedelen af de 16 fanger fra transporten blev sendt videre til Theresienstadt senere. Tjekkes disse 16 navne separat viser det sig, at seks af disse mænd

ikke fik danske transportnumre.⁸ To kom slet ikke til Theresienstadt, og fire mænd ankom med tyske transportnumre, tre i januar og en enkelt i april 1944. Altså i alt 472 deporterede, hvoraf 470 kom til Theresienstadt.

Sode-Madsen har derimod opgjort antallet af deporterede fra Danmark på følgende vis:

Den 5. og 6. oktober ankom de første to transport med henholdsvis 83 og 198 danskere til Theresienstadt. Undervejs ved Roskilde var det lykkedes tre af fangerne at springe ud ad et vindue. I de efterfølgende uger indfangede Gestapo yderligere 190 jøder under deres flugt til Sverige, hvorved det samlede antal tilfangetagne flygtende nåede op på i alt 197. Også disse sendtes ved transport den 13. oktober og 23. november 1943 sydover. Og så sent som 13.

januar og 20. april 1944 ankom hhv. 8 og 2 danskere til lejren, eftersendt fra Sachsenhausen og Ravensbrück. Således nåede antallet af danske jøder i Theresienstadt op på 481, heri inkluderet de jøder, der siden 1933 var flygtet fra Tyskland, Østrig og Tjekkoslaviet.⁹

Der er adskillige problemer i denne lille optælling. Først og fremmest var det ikke fra én af de to første transportere, at det lykkedes tre unge mænd at springe af toget ved Roskilde – ingen af disse transportere passerede Roskilde, idet transport 1 afgik fra Aalborg med stop i flere jyske byer, og transport 2 afgik med skib fra Langeliniekaj. De tre mænd hoppede af toget fra transport 4, der afgik fra Helsingør den 23. november 1943 med fanger, der havde siddet i den såkaldte ”jødelejr” i Horserødlejren.¹⁰ Men et større problem i denne udregning er, at nogle af fangerne tælles to gange – således når Sode-Madsen frem til, at de to sidste transportere tilsammen fra Danmark medbragte 197 fanger – hvor dette tal stammer fra er ganske uklart. Transport 3 medbragte nemlig 175 fanger og transport 4 oprindeligt 19 fanger, hvoraf altså 3 nåede at undslippe ved Roskilde – hvilket altså vil sige 191 fanger i alt. Men dermed er det ikke ovre – for de i alt 10 personer som Sode-Madsen oplyser ankom til Theresienstadt den 13. januar og 20. april har han faktisk talt én gang. De var nemlig blandt fangerne i den sidste transport. Følger man transportnumrene på de tilgængelige lister, og tjekker man navnene på de deporterede fra den sidste transport, er der derimod ingen tvivl om, at der fra Danmark i alt blev deporteret 470 personer til Theresienstadt. Derudover kom to mænd fra transport 4 aldrig til Theresienstadt. En forblev i Sachsenhausen indtil kort før krigens afslutning, hvor han med falskmøntnerkommandoen ”Operation Bernhard” blev overført til Mauthausen og derfra til en udekommando, hvor han blev befriet af amerikanske tropper.¹¹ En anden mand blev deporteret fra Sachsenhausen til kz-lejren Majdanek i december 1944, hvor han omkom kort efter sin ankomst, men vi kender ikke de nærmere omstændigheder ved hans død.¹² Dvs. at det samlede antal

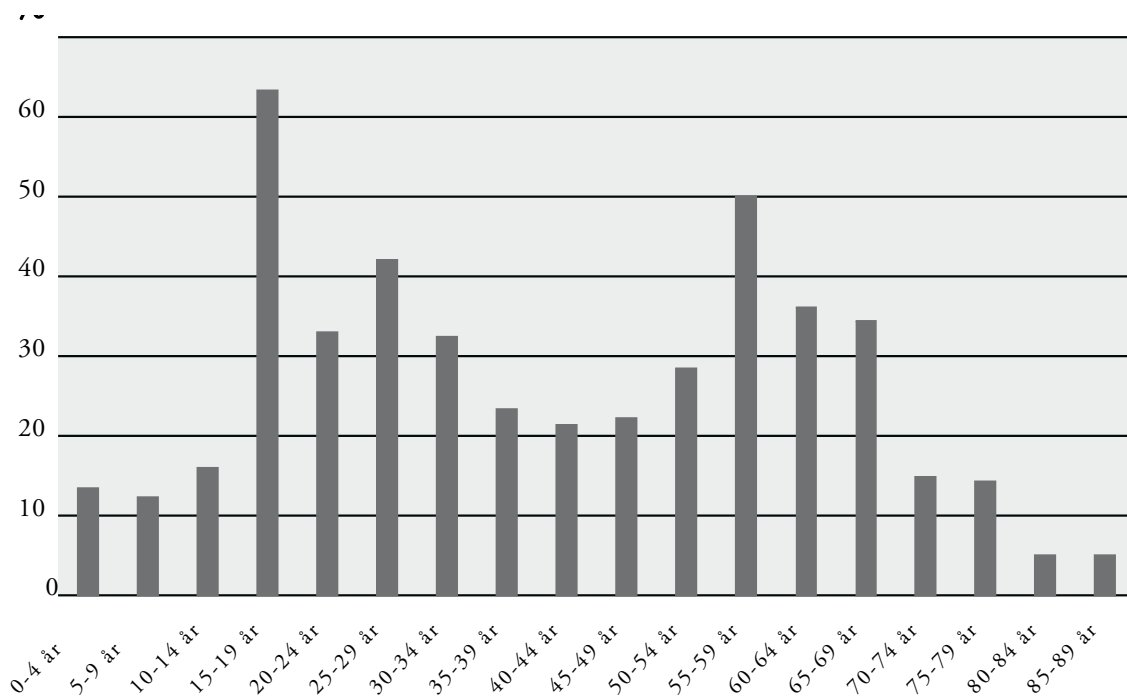
personer, der blev deporteret med de fire transportere i oktober-november 1943 var 472. Og de har alle et navn.

Hvem blev deporteret?

Det hedder sig ofte, at størstedelen af de deporterede skulle være udenlandske jøder: mennesker uden netværk, der ikke talte dansk – hvorimod de gamle danske familier havde lettere ved at komme til Sverige. Nu er det ganske svært ud fra navnelister – hvis ikke man har et indgående kendskab til den jødiske menighed i Danmark og dens historie, at bedømme hvilke familier der er kommet til landet hvornår. Og det er da også en lidt overraskende måde Hans Sode-Madsen har opstillet dette på:

Ser man nærmere på listerne over de danske Theresienstadt-fanger, falder det i øjnene, at Ligabørn, landvæsenselever og Østjøder udgjorde over 80% af de tilfangetagne. En fortegnelse over ”Emigranter fra Danmark”, altså bl.a. Ligabørn og landvæsenselever, udarbejdet i Theresienstadt i juli 1944, viser, at alene disse omfattede 127 personer. Dårligt fungerende netværk og kommunikation spillede ind, men også troen på, at det danske samfund og Gud holdt hånden over én, tæller med. Ser vi bort fra de 110, der den 5.-7. oktober blev fanget i Gilleleje, er det slående, at de fleste blev taget i deres hjem. Således Ligabørnene og landvæsenseleverne, der boede på landet, og de ofte fattige og religiøse ”Pogromjøder”, indvandret fra Østeuropa omkring århundredskiftet. Medlemmer af de assimilerede, gamle jødiske slægter, de velhavende og dem med gode forbindelser ud i det danske samfund havde størst held med flugten til Sverige.¹³

Læser man derimod på de statistikker over flygtninge i Sverige og deporterede som Julius Margolinsky lavede i 1945,¹⁴ vil man da også se, at han opgør tallene helt anderledes, nemlig sammenholdt med, hvor store de respektive grupper var i Danmark. Derfor kommer han frem til, at 8,3% af de gamle danske familier blev deporteret; 6,8% ”østjøder” og 7,7% flygtninge. Der er altså procentuelt ikke stor

Aldersfordeling ved ankomsten til Theresienstadt.

forskel på, hvor mange der blev deporteret fra de forskellige grupper. Går vi ud fra Sode-Madsens antagelse, nemlig at det er iøjefaldende, at omkring 80% af de deporterede på en eller anden måde var fremmede og at det var det, der var skyld i, at de blev fanget, så må man selvfølgelig se på, hvordan fordelingen som sådan egentlig var i Danmark på det givne tidspunkt. Dels er der Margolinskys tal, dels har Arthur Arnheim ridset antallet af jøder i Danmark før oktober 1943 op.¹⁵

I afrundede tal stemmer de to kilder overens: omkring 1600 personer af gamle dansk-jødiske slægter; omkring 3400 såkaldte "østjøder" og efterkommere af samme, (altså mennesker indvandret i årene fra 1882 til første verdenskrig fra Rusland, Polen og Baltikum); og omkring 1500 flygtninge primært fra Tyskland, Østrig og Tjekkoslovakiet, hvoraf omkring 500 var på *hachscharah*¹⁶ i Danmark.

Når vi sammenholder med disse tal er det pludseligt mindre iøjefaldende, at ca. 80% enten var "østjøder" eller flygtninge, for netop disse to grupper udgjorde i Danmark ca. 75% af det jødiske samfund. Hvad der derimod er slående er, at ud af den forholdsvis

lille gruppe af *Jugend-Alijah* og *Hechaluz*-medlemmer i Danmark blev 71 personer (plus tre børn født i Danmark) altså ca. 14% taget – hvilket også betyder at de udgjorde størstedelen af de flygtninge, der blev taget i Danmark, på trods af at de kun udgjorde ca. 1/3 af det samlede antal flygtninge. De deporterede fordeler sig på 43 *Jugend-Alijah* medlemmer og 28 *chaluzim* samt deres 3 børn. Et spørgsmål, som ikke vil blive besvaret her er: Hvorfra havde Gestapo deres adresser? De var ikke medlemmer af Mosaisk Troessamfund, og langt størstedelen af dem blev fanget på gårde på Fyn og i Jylland. Det er tidligere blevet hævdet¹⁷ at advarslen ikke nåede alle steder hen, men i vidnesbyrd og de interview under tegnede løbende laver, tyder det dog på, at mange – også i provinsen – faktisk blev advaret. Hvad det trods alt ganske høje antal af arrestationer præcis skyldes, står, så længe en egentlig undersøgelse ikke er foretaget, hen i det uvisse.

En anden udbredt misforståelse er, at langt størstedelen af de danske statsborgere som blev deporteret var gamle mennesker eller meget ortodokse jøder:

358 af de deporterede var danske statsborgere. Det var mest gamle mennesker fra det jødiske alderdomshjem og ortodokse jøder, som end ikke de uvetydige advarsler havde kunnet få til at bryde sabbat-freden og flygte.¹⁸

Ser man på listerne over deporterede¹⁹ så står det klart, at ud af 297 personer med dansk statsborgerskab var omkring 55 personer over 65 år gamle (i ghettoen blev folk over 65 betragtet som for gamle til at arbejde – så lad os blot her opretholde denne aldersgrænse, for at holde os til et eller andet); i alt var der 75 personer over 65 år blandt fangerne fra Danmark. Til sammenligning skal det siges, at der faktisk var 37 børn i alderen 0-15 år med dansk statsborgerskab, ud af 48 børn i alt. Der er nogle problemer med listerne – enkelte personer vides med sikkerhed først at have fået statsborgerskab efter hjemkomsten til Danmark, så tallene skal forstås som indikationer og ikke præcise tal. Men det er altså langtfra størstedelen, som var gamle mennesker. Vi ved med sikkerhed, at 14 gamle mennesker blev taget på det jødiske plejehjem bag synagogen, men om der var flere står uklart. Chokket over, at endog meget gamle mennesker blev taget, må have været stort – den ældste af de deporterede var i oktober 1943 89 år gammel – 10 personer var i 80'erne, og 40 personer i alt var mere end 70 år gamle. Der var altså mange gamle mennesker blandt de deporterede – for mange, men der er dog langt til ”de fleste”.

Som man kan se på tabellen (se side 61), side , var der rigtigt mange unge mellem 15 og 19 år – det skyldes de førnævnte *Jugend-Alijah* børn. Endvidere er gruppen af 55-59-årige ganske stor – og tælles de blandt de ”meget gamle” så giver det måske en forklaring på, hvorfor man hidtil har sagt, at der var så mange gamle blandt de deporterede. Men det er dog stadig langt- fra størstedelen.

Om antagelsen af, at der derudover var mange ortodokse jøder er undertegnede endnu ikke stødt på noget materiale, men i de interview jeg har lavet med overlevende²⁰ har der fra mange lydt, at der i den danske gruppe ikke var mange ortodokse jøder,

og et antal på omkring 30 er blevet nævnt²¹. Blandt fangerne var der flere personer med vigtige poster indenfor menigheden, deriblandt overrabbineren, synagogeforstanderen og schächteren. Endvidere kendes til enkelte personer, der tilhørte *Machsike Hadas* og kom i synagogen i Ole Suhrsgade – men alt i alt virker det altså ikke som om det samlede antal af ortodokse var særlig højt.²²

Forholdene i Theresienstadt

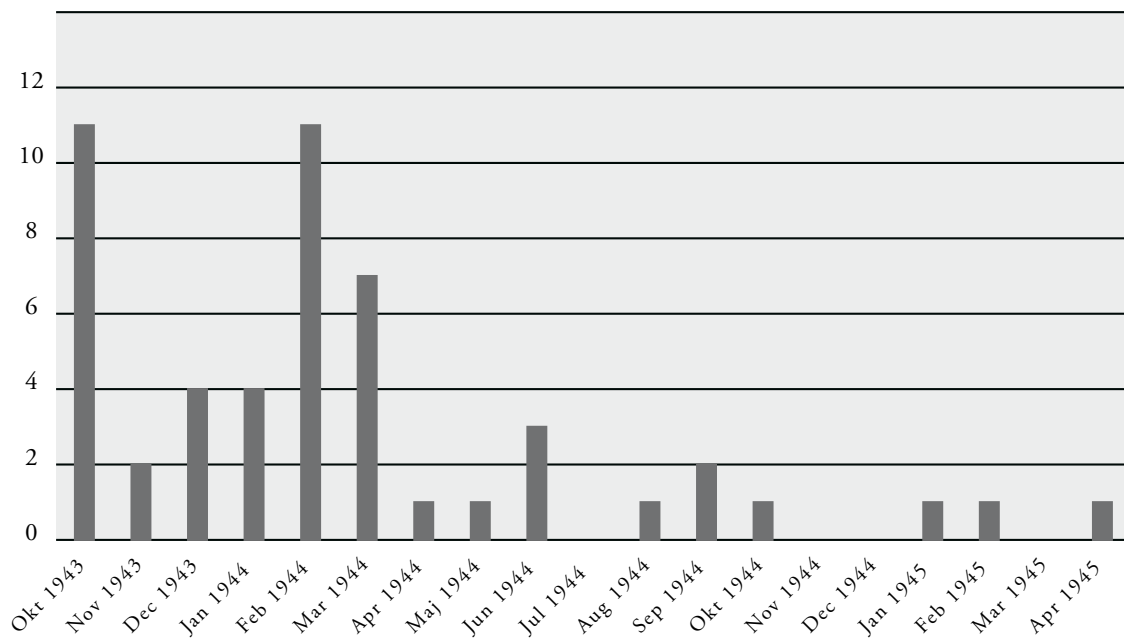
Når det kommer til forholdene i Theresienstadt er der ligeledes forskellige fejlantagelser:

Som de eneste jødiske fanger havde de lov at modtage livsvigtige forsyninger, der sendtes fra Danmark.²³

Det er direkte forkert, at kun danske fanger havde lov at modtage pakker med mad. Det havde alle lov til i Theresienstadt, men det var kun fra Danmark at en så lind pakkestrøm, som den der blev afsendt, ankom til lejren. Dette må formodes blandt andet at skyldes, at der var hungersnød i de fleste besatte lande, hvorfor *selv*, hvis man havde gode kontakter, så var det svært ikke bare at få dem til at sende mad – men også for dem at få lov til at udføre mad.

Disse pakker var et livsvigtigt tilskud for den danske gruppe (og de blev sendt til alle fanger deporteret fra Danmark, uafhængigt af statsborgerforhold) – men det er vigtigt at understrege, at selvom pakkerne gav de danske fanger bedre vilkår, så er det ikke ensbetydende med, at de fik nok at spise. Desuden gik der næsten et halvt år før de første pakker så småt begyndte at dukke op i slutningen af februar og i løbet af marts 1944. Det er da også værd at bemærke, at 41 ud af de 51 voksne fanger fra Danmark, som døde i Theresienstadt, døde i løbet af de første seks måneder – altså før pakkerne for alvor begyndte at ankomme.

Som det ses på tabellen var der en del dødsfald ganske kort efter ankomsten – mange af dem var gamle mennesker, der formentlig døde af chok og for norges vedkommende, fordi de ikke fik den medicin, de havde brug for. Men for en del andre var det sulten

Dødsfald fordelt på måneder.

og det hårde arbejde, der gjorde udfaldet. Flere vidnesbyrd kommer ind på, at også fanger fra Danmark døde af sult eller sultrelaterede sygdomme²⁴. Læser man desuden de forskellige *Tagesbefehl* og *Mitteilungen der Jüdischen Selbstverwaltung Theresienstadt* igennem, der er overleveret fra lejrens såkaldte selvforvaltning, forstår man, at også danskerne sultede. Her står nemlig de fængselsstraffe folk fik tildelt, hvis de blev taget i enten at smugle mad eller forsøgte at få en ekstra madportion. Så sent som i december 1944 blev en af fangerne fra den danske gruppe idømt fængselsstraf for at have forsøgt at smugle mad ind i lejren fra sin arbejdsplads ved landbruget, som lå uden for selve lejren.²⁵ Dette aspekt har dog ikke tidligere været del af den måde historien er blevet fortalt på, derimod mener Sode-Madsen fx, at:

*Ud af de 481 danske Theresienstadt-jøder døde i alt 53, ingen af sult eller på grund af overgreb fra SS eller medfangers side. Alder, sygdom og psykisk knæk var dødsårsagerne. Kun en enkelt omkom i Auschwitz, sendt dertil fra Sachsenhausen på vej til Theresienstadt.*²⁶

Videre østpå?

Det er ofte blevet gentaget, at ingen af fangerne fra Danmark sendtes videre østpå,²⁷ pga. den aftale som blev indgået mellem Werner Best og Adolf Eichmann i november 1943²⁸. Men der er faktisk to undtagelser. Det er dog ikke korrekt, når Sode-Madsen i ovenstående citat nævner at en mand blev sendt fra Sachsenhausen til Auschwitz. Denne mand, Michael Singerowitz, ankom til Sachsenhausen med den 4. transport fra Danmark 23. november 1943 og blev kort tid efter sendt videre til kz-lejren ved Lublin, Majdanek, hvor han omkom 21. januar 1944. De nærmere omstændigheder ved hans død er ukendte – men han blev altså ikke beskyttet af aftalen.²⁹

En anden mand, Shmuel Zender Jonisch, som kom med transporten fra Danmark den 13. oktober til Theresienstadt blev heller ikke beskyttet. Hans skæbne er øjensynlig ukendt for danske historikere, på trods af, at han – godt nok oftest uden navn – er nævnt i flere vidnesbyrd³⁰ og hans historie er aldrig blevet medtaget i det danske narrativ. Shmuel Zender Jonisch blev deporteret fra Theresienstadt den 20. marts 1944 til et ukendt sted. Transporten be-

stod af 42 fanger fra det såkaldte *cvokarnia*, "galehus" i Theresienstadt, en læge og to plejere.³¹

Den danske gruppe var den eneste nationale gruppe, som var beskyttet mod videre deportation, de kendte dog ikke selv til beskyttelsen og frygtede – særligt i begyndelsen – transporterne lige så meget som de andre fanger. Endvidere nød dele af den hollandske gruppe samme beskyttelse; det gjaldt den såkaldte *Barnevelder*-gruppe samt de jøder fra Holland, der var døbte protestanter.³²

De døde

Når vi taler om dem som omkom, så er der en anden fejlsluttelse, nemlig at de som døde i Theresienstadt enten var meget gamle eller syge.³³ Der var både meget gamle og meget syge blandt dødsfaldene, men flere blev syge i lejren – og døde som sådan af sygdom, men altså ikke af en sygdom, de havde haft med fra Danmark. Blandt den danske gruppe var der 51 voksne, der døde i Theresienstadt dvs. 10,8% af gruppen. Blandt dem var 33 (dvs. 65%) mellem 65 og 89 år gamle. De sidste 18 (35%) var mellem 25 og 64 år gamle. Kun en enkelt var 25 år gammel – det var en ung kvinde, som havde været syg allerede i Danmark.³⁴ Men de resterende 17 mennesker (altså 33% af de døde) var mellem 40 og 64 år gamle. Som tidligere nævnt, var der ifølge de overlevende flere som døde af sult eller sult-relaterede sygdomme. Det er svært i dag at fastslå den præcise dødsårsag, for selv om der blev udstedt dødsattester i Theresienstadt, som i mange andre kz-lejre, så er de opgivne dødsårsager ikke nødvendigvis pålidelige. Derudover skal det tilføjes, at der kun kendes enkelte personer, som allerede var syge ved deportationen (med fx sukkersyge).

To spædbørn, som blev født i Theresienstadt af kvinder fra Danmark, døde endvidere i lejren. Og som før nævnt blev to af de oprindeligt 472 deporterede sendt videre til andre lejre, hvor de omkom. Dvs. at i alt omkom 53 personer eller 11,2% af de 472 deporterede fra Danmark; dertil kommer så spædbørnene.

Sommeren 1944

I løbet af sommeren 1944 forbedredes levevilkårene for nogle af fangerne fra Danmark. Størstedelen havde i den første tid været indkvarteret mænd for sig og kvinder for sig på de store kaserneloft, hvor man sov på gulvet. Derefter var mange kommet på mindre værelser eller "sovesale" med køjesenge. I forbindelse med at lejren blev "forskønnet" som forberedelse til Røde Kors-besøget i sommeren 1944, fik en mindre gruppe fanger fra Danmark lov til at flytte ind i særligt indrettede huse kort før besøget fandt sted den 23. juni 1944. Præcis hvor mange det drejede sig om står uklart.³⁵ Men det var langt fra alle. Undertegnede formoder ud fra forskellige lister, samt oplysninger fra diverse interview, at det dels drejede sig om de mest "kendte" danske statsborgere, som man forventede den danske administration ville spørge til under besøget, dels familier med børn. Umiddelbart vil jeg formode, at det omfattede lidt mere end en fjerdedel af fangerne fra Danmark. Kun ganske få uden dansk statsborgerskab var imellem. Senere blev flere fra den danske gruppe indlojeret i lignende små huse.

Angående Røde Kors-besøget hersker der flere divergerende opfattelser. I Danmark beskrives dette besøg ofte som et dansk besøg i Theresienstadt, hvor det i international forskning beskrives som et besøg fra Internationalt Røde Kors. Det var da også en schweizisk læge fra Internationalt Røde Kors, Maurice Rossel, der ledede delegationen, som endvidere bestod af den danske læge Eigil Juel Henningsen fra Sundhedsstyrelsen til lejligheden også repræsentant for Dansk Røde Kors samt den danske embedsmand Frants Hvass fra Udenrigsministeriet. Derudover deltog delegater fra Tysk Røde Kors, samt andre tyske repræsentanter.

For at forberede lejren til besøget blev meget ændret, nogle bygninger blev istandsat, andet blev nyopført: fx en børnepavillon, en legeplads, samt en musiktribune på den nyistandsatte byplads. Derudover blev et hegn fjernet, som havde adskilt "ariske gader" fra "jødiske gader". Endvidere var et såkaldt epidemisy-

gehus blevet ændret til koncertsal med café i haven. Det var dog langtfra hele byen, der blev istandsat, men kun den rute, som besøget skulle forløbe ad. Den 23. juni 1944 fandt besøget sted – men det virker ikke, som om gæsterne indså, at det som foregik den dag var iscenesat ned til mindste detalje. Det er blevet diskuteret efterfølgende³⁶ hvorvidt delegationen opdagede bedraget – men der er ikke meget som tyder på det. Sammenligner man de tre uddybende rapporter, der findes – to danske og en schweizisk (der findes endvidere en meget kort tysk rapport) – så er de ikke bare meget enslydende, men to af dem (Rossel og Hvass) beskriver også lejren som et sted, man ikke blev sendt videre fra:

Lejren var ingen Gennemgangslejr, men de, der var kommet dertil, forblev der. Paa udtrykkelig Forespørgsel hos de tyske Myndigheder erklæredes det, at ingen Dansk var ført videre til andet Sted.³⁷

Det samme blev understreget på et møde i det danske gesandtskab i Stockholm den 19. juli 1944, hvor Frants Hvass aflagde beretning om besøget for tilstedeværende repræsentanter for de danske flygtninge.³⁸ Endvidere udtrykte Hvass begge steder, at tyskerne direkte adspurgt sagde, at ingen danske var blevet sendt videre, hvilket som før nævnt ikke var sandt, da en mand var blevet deporteret fra Theresienstadt allerede i marts 1944.

Bare en måned før besøget blev 7.503 mænd, kvinder og børn sendt til Auschwitz fra Theresienstadt for at lejren skulle synes mindre overfyldt.³⁹ Fra lejrens oprettelse i november 1941 og indtil lejren blev befriet i maj 1945 var der i alt 140.890 fanger. Af dem døde ca. 32.000 i Theresienstadt. 88.135 blev deporteret videre til udryddelseslejr eller udryddelsesanlæg i Auschwitz, Treblinka, Riga samt Maly Trostinets ved Minsk og enkelte andre steder. Theresienstadt var i den grad en gennemgangslejr.

I april 1945 blev den danske gruppe hentet til Sverige med De hvide Busser – men som jeg har vist i tabellen på side 57 var ikke alle de 423 personer, der kom med tilbage oprindeligt deporteret fra

Danmark. Enkelte tjekkiske og tyske kvinder, der i Theresienstadt havde indgået ægteskab med danskere var imellem, ligeledes de børn, der var født i lejren af mødre fra Danmark samt en dansk dreng oprindeligt deporteret fra Berlin. 412 personer af de 423 var oprindeligt deporteret fra Danmark og i alt med de fem, som var blevet hjemsendt i januar 1944 og de to mænd, der ankom sidst i maj 1945, overlevede 419 af de oprindeligt 472 mennesker, der blev deporteret med de fire ”jødetransporter” fra Danmark.

Afslutning

Denne artikel behandler nogle af de myter og misforståelser, der hersker omkring deportationen fra Danmark til Theresienstadt. Der er dog stadig mange ubesvarede spørgsmål som undertegnede arbejder videre med. Enkelte konklusioner kan dog drages på det nuværende materiale: Det står bl.a. klart, at danske historikere ikke rigtigt har interesseret sig for, hvad der lå udover det danske hjælpearbejde, dvs. forsendelser af pakker, Røde Kors-besøget og De hvide Busser; hvorimod der for de fanger, som opholdt sig i Theresienstadt, var meget andet, der gjorde sig gældende. Selvfølgelig betød hjælpearbejdet meget for at så mange rent faktisk overlevede, men vi må dog erkende, at der stadig i dag 65 år efter deportationerne fandt sted, er endog meget store huller i vor viden om opholdet i Theresienstadt. Måske hænger det sammen med at opfattelsen af, at Holocaust ikke fandt sted i Danmark på grund af den vellykkede flugt til Sverige, har været så stærk. Derudover er de deporterede i det lidt litteratur der er (hvis man undtager vidnesbyrdene) på sin vis blevet præsenteret som om de alligevel ikke kunne reddes. Med det mener jeg, at der har været et meget stærkt fokus på, at de var gamle, syge, meget religiøse og fremmede uden netværk og muligheder for at kommunikere. Om dette skyldes en slags dårlig samvittighed over, at der trods alt fandt deportationer sted – eller det nærmere er blevet brugt som en slags undskyldning for, at man derfor ikke behøvede at beskæftige sig med historien, står åbent. Derimod står det fast, at erindringen om Theresienstadt al-

drig rigtig er blevet manifesteret – det gælder dels i forbindelse med markeringer af “oktober 1943” og i forskningen af samme. Vægten har altid ligget på flugten til Sverige (og det *er* en helt unik historie i europæisk kontekst, men alligevel) – deportationerne har fået en ret overfladisk behandling á la “... i oktober 1943 deporteredes 481 jøder fra Danmark til Theresienstadt. De danske jøder blev i 1945 ført hjem med de hvide busser.” Citatet stammer fra opslaget “Theresienstadt” i *Den store danske Encyklopædi*. Der står ikke et ord om, at mere end 10% af de deporterede fra Danmark faktisk ikke kom med tilbage, men omkom under umenneskelige forhold i Theresienstadt.

NOTER

¹ Dertil kommer diverse korte avisartikler, interview etc.

² Hans Sode-Madsen har udgivet titlerne: ”Theresienstadt og de danske jøder” i H. Sode-Madsen (red.), *I Hitler-Tysklands Skygge – dramaet om de danske jøder* (revideret udgave af artikel i bogen *Føreren har befalet*, Samleren, 1993), Aschehoug, 2003; ”Historien bag historien” i H. Sode-Madsen (red.) *Dengang i Theresienstadt*, Det Mosaiske Troessamfund, 1995; ”Theresienstadt – forsøg på et bedrag. De danske jøder 1940-45”. i Corrie og Sven Meyer, *Theresienstadt – det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991; *Theresienstadt – og de danske jøder 1940-45*, Årsskrift for Frøslevlejrens venner, 1991. Desuden har Esben Kjeldbæk skrevet en artikel baseret på de dokumenter der findes i Frihedsmuseets samling, ”Småsedler fra Theresienstadt – den uvirkelige ghetto” i *Nationalmuseets arbejdsmark*. 1984, s. 68-79.

³ Se fx H. Kirchhoff: ”The Rescue of the Danish Jews in October 1943” in D. Bankier & I. Gutman (ed.), *Nazi Europe and the Final Solution*, Yad Vashem, 2003; S. L. Bak: *Jødeaktionen oktober 1943 – forestillinger i offentlighed og forskning*, Museum Tusulanums Forlag, 2001; M. Mogensen & R. Kreth, *Flugten til Sverige*, Gyldendal, 1995.

⁴ H. Sode-Madsen: ”Theresienstadt og de danske jøder”, i H. Sode-Madsen (red.) *I Hitler-tysklands skygge – dramaet om de danske jøder 1933-1945*, Aschehoug 2003, side 234 (efterfølgende H. Sode-Madsen 2003). Sode-Madsen benytter allerede dette antal i *Theresienstadt – og de danske jøder 1940-45*, Årsskrift for Frøslevlejrens venner, 1991.

⁵ Email til undertegnede fra Hans Sode-Madsen af 25. december 2006.

⁶ H. Sode-Madsen 2003 s. 234.

⁷ Yad Vashem Archives, Jerusalem, file 0.64/275.

⁸ Mailveksling fra juli 2006 med Tomás Fedorovic, Pamatnik Terezín

som oplyser at fire mænd ankom til Theresienstadt med hhv. transporterne I/106 den 21. januar og I/110 den 10. april 1944.

⁹ H. Sode-Madsen 2003 s. 234.

¹⁰ Dette burde være Sode-Madsen bekendt, da han selv har redigeret et vidnesbyrd fra samme transport, hvor denne episode omtales, nemlig bogen af Sven og Corrie Meyer: *Det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991.

¹¹ Sven & Corrie Meyer, *Det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991; M. Nachstern & R. Arntzen, *Falskmønter i Blokk 19*, Oslo, Ex Libris, 1995; Olaf Holst, ”Falskmøntner hos Hitler”, *Pigtraad-Gestapofangen*, nr. 6, nov. 1979, 34. årg. s. 148-150; se endvidere for en kort opsummering af denne historie også min artikel ”Fra vekselerer til falskmøntner” i *Goldberg* nr.4, 2007, s. 24.

¹² Sven & Corrie Meyer: *Det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991; email til undertegnede fra arkivar ved Państwowe Muzeum na Majdanku (statsmuseet i Majdanek) Krzysztof A. Tarkowski, af 13. december 2006 samt email korrespondance med arkivet i tidligere KZ Sachsenhausen af 7. juli 2006.

¹³ H. Sode-Madsen 2003, s. 235.

¹⁴ Jul. Margolinsky: *Statistiske Undersøgelser over Fordelingen paa Alder og Kön m.m., blandt Flygtninge fra Danmark i Sverige*, Stockholm, 1945.

¹⁵ Arthur Arnheim: ”Det Mosaiske Troessamfund under besættelsen”, i H. Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*, Syddansk Universitetsforlag, 2002, s. 25-36

¹⁶ *Hachscharah* er hebraisk og betyder forberedelse, og dækker over den landbrugsuddannelse som mange unge fik som forberedelse til deres udvandring til Palæstina. I Danmark kom to grupper af unge, dels de helt unge 14-16-årige som var del af *Jugend-Aliyah*-programmet og dels de lidt ældre unge, 17 år og opefter, som var del af Hechaluz-bevægelsen. De kom til Danmark via to forskellige organisationer, men fælles for dem var, at de i de fleste tilfælde blev indkvarteret på gårde, hvor de arbejdede uden løn. Da krigen brød ud kom mange af dem til at sidde fast i Danmark. Se fx Jørgen Hæstrup, *Dengang i Danmark*, Odense Universitetsforlag, 1982. Det præcise antal for den samlede gruppe i Danmark i 1943 er dog lidt uklart – Arthur Arnheim siger ca. 500, Leni Yahil siger i *Et Demokrati på Prøve*, Gyldendal, 1967, s. 195, 391 personer i alt, og Hæstrup siger i ovennævnte bog, s. 131, 547 personer i alt.

¹⁷ For flere detaljer se J. Hæstrup: *Dengang i Danmark*, Odense Universitetsforlag 1982, s. 242; og L. Yahil: *Et Demokrati på prøve*, Gyldendal, 1967, s. 190-195.

¹⁸ Therkel Stræde: *En mur af mennesker*, Tiderne Skifter, 1993, s. 86. Det er uklart hvor antallet 358 danske statsborgere stammer fra, det stemmer ikke overens med de lister der findes over deporterede. Derimod må det bero på en misforståelse hvor udgangspunktet har været en opgørelse fra Leni Yahil, som på side 251 omtaler, at der fra Danmark

blev deporteret 358 danske jøder og 106 flygtninge. Det må formodes, at hun ikke taler om statsborgerskaber men om, hvorvidt folk boede i Danmark før 1933 eller ej. Samme misforståelse optræder i Hermann Weiss' artikel "Dänemark" i W. Benz (red.): *Dimension des Völkermords*, München, 1991, s. 180.

¹⁹ Se fx Yad Vashem, file 0.64/275

²⁰ Siden efteråret 2006, har jeg interviewet 26 overlevende, som alle blev deporteret fra Danmark til Theresienstadt. Jeg interviewer løbende og er i det hele taget interesseret i erindringer, dokumenter, dagbøger etc. angående opholdet i lejren.

²¹ Interview med J.B., Israel, 6. juli 2008.

²² Et enkelt vidnesbyrd fra Elias Levin beskriver lidt af det religiøse liv i Theresienstadt (Elias Levin: *Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt*, DCHF, 2001) – dertil kommer overrabbiner Friedigers bog: *Theresienstadt*, J. Fr. Clausens Forlag, 1946, som dog kun i begrænset grad kommer ind på det religiøse virke i lejren.

²³ Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark*, Gyldendal, 2005, s. 406.

²⁴ Se for eksempel: M. Oppenheim: *Menneskefalden*, Hans Reitzel, 1981, p. 69; C. & S. Meyer: *Theresienstadt - det iscenesatte bedrag*, Rhodos, 1991, p. 88; eller interviewet af A. Hjelm-Hansen: Hun var barn i KZ-lejr: Vi var så sultne at vi stjal kartofler, i *Politiken*, 29. april 1980, dobbeltinterview med Klara Tixell og Kamma Andersson. Klara Tixell var blandt de deporterede fra Danmark, hun fortæller i interviewet, at hendes far døde af sult i Theresienstadt.

²⁵ *Mittelungen der Jüdischen Selbstverwaltung* Nr. 56, 27. december 1944, Det jødiske Museum Prag, inv. T 145.

²⁶ Min understregning, H. Sode-Madsen, 2003, s. 266.

²⁷ Hans Sode-Madsen, 2003, s. 235; Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark*, Gyldendal, 2005, s. 406, Lucy S. Dawidowicz: *The War against the Jews 1933-145*, Penguin Books, 1990, s. 446, Leni Yahil: "Denmark" i Israel Gutman (red.): *Encyclopedia of the Holocaust*, Maxwell Macmillan, New York, s. 365; Isi Foighel: *Miraklet i Danmark*, Christian Ejlers' Forlag, 2007, s. 48.

²⁸ Det er ganske sandsynligt, at denne aftale blev indgået for at det gode forhold, der herskede mellem Danmark og Tyskland, selv efter den danske regering var trådt tilbage, ikke skulle ødelægges. En af grundene til, at det var vigtigt for Tyskland at bevare dette var, at Danmark eksporterede meget store mængder landbrugsprodukter og fødevarer til Tyskland, hvilket betød dansk smør, fisk og kød til Tyskland – et faktum som formentlig var med til at forlænge krigen. For mere om landbrugseksporten se Joakim Lund: *Hitlers spisekammer*, Gyldendal, 2005.

²⁹ Se note 11.

³⁰ R. Oppenheim: *Det skulde saa være*, Hirschsprung, 1945; M. Oppenheim: *Menneskefalden*, Hans Reitzel, 1981; B. Eppelmann: *Ghetto dagbog*, 3 Holkenfeldt, 2005; se endvidere Miroslav Kryl: "Die Deportation

aus Theresienstadt nach dem Osten im Spiegel des Tagebuchs Willy Mahlers" i *Theresienstädter Studien und Dokumente*, 2/1995, s. 69-92. Desuden husker mange af de overlevende Jonisch og har fortalt mig om ham.

³¹ *Transport DX abgegangen am 20.3.1944*, fra Yad Vashem file 0.64/321 – kopi fra Det jødiske Museum i Prag, T. inv. n. 136b.

³² Se fx Anna Hájková: "Die acht Transporte aus dem 'Reichskommissariat Niederlande' in Theresienstadt", in: *Theresienstädter Studien und Dokumente*, Institut Theresienstädter Initiative, Academia, Prag, 2001, s. 230-251; Anna Hájková: "Spezifika im Verhalten der niederländischen Juden in Theresienstadt", in S. Moller, M. Rürup, C. Trouvé (Hg.): *Abgeschlossene Kapitel? Zur Geschichte der Konzentrationslager und der NS-Prozesse*, Diskord, Tübingen, 2002, s. 88-103.

³³ Se fx H. Sode-Madsen 2003, s. 266; B. Lidegaard: *Kampen om Danmark*, Gyldendal, 2005, s. 406; L. Rünitz & H. Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland*, Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 431.

³⁴ Se L. Rünitz & H. Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland*, Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 431.

³⁵ Friediger nævner "... et Antal Danskere fik Mulighed for at føre eget Familieliv." M. Friediger: *Theresienstadt*, J. Fr. Clausens Forlag, 1946, s. 105; H. Sode-Madsen skriver at "... den del af de danske jøder, som tyskerne anså for mest præsentable [flyttede] til egne boliger..." H. Sode-Madsen 2003, s. 251. Ingen steder oplyses det, hvor mange det drejede sig om.

³⁶ Se bl.a. Erik D. : "Skarp Kritik af dansk Kommission, som besøgte Theresienstadt", BT, mandag 28. maj 1945; Eigil Juel Henningsen: "Da vi besøgte Theresienstadt", i *Jødisk Samfund* september 1955, nr. 9, 26. årg. s. 7-15; H. Sode-Madsen, 2003, s. 253-58. Se endvidere den diskussion, der udspillede sig i *Politiken* i oktober 1978 omkring Røde Kors besøget og Eigil Juel Henningsens rapport. For sammenligning se også Claude Lanzmanns interview med Maurice Rossel fra 1979: *Un vivant qui passe*, Why Not Productions, DVD, som helt tydeligt viser, at Rossel selv da interviewet fandt sted, mente at Theresienstadt var et fint sted, hvor jøderne selv bestemte og førte et ekstravagant liv.

³⁷ F. Hvass: *Besøg i Theresienstadt den 23. Juni 1944*, dateret 10. juli 1944, side 6, i E. Juel Henningsens arkiv, kasse 1, *Rejse til Theresienstadt 1944 m.v.*, Rigsarkivet.

³⁸ *Redegørelse for Dansk Røde Kors besøg i Theresienstadt*, Frihedsmuseet 30D-7.

³⁹ Af en eller anden grund er dette tal i dansk forskning (se fx H. Sode-Madsen 2003, s. 250, men også i hans tidligere artikler) blevet til 17.500 fanger. Hvorimod opgørelser baseret på de originale deportationslister fx fra Terezínská iniciativa i Prag, viser at de tre transporter, der afgik fra Theresienstadt den 15., 16. og 18. maj 1944 i alt bragte 7503 mennesker til Auschwitz. Se http://www.terezinstudies.cz/deu/ITI/database/tr_out_to